

Kodály Zoltán nyelvészeti munkái

Szabolcsi Bence így búcsúztatta 1967-ben Kodály Zoltánt: „Szálfa dőlt ki közülünk, utolsó a nagy szálfák között, utolsó óriása annak a nemzedéknek, mely a századforduló idején s az utána következő évtizedekben megváltoztatta Magyarország szellemi arculatát. Ady Endre, Móricz, Bartók nemzedéke volt ez, a teremtőké és felfedezőké, a faltörőké és sziklabontóké... Ehhez a ravatalhoz ma odajárul nemcsak a magyar és külföldi zeneélet, hanem az irodalom, a néprajz, a pedagógia, a nyelvtudomány és a történelem is, a nemzet szellemi műveltségének minden jelképes hordozója.”

Szabolcsi Bence búcsúszavai nem csupán a hirtelen támadt veszteség érzésétől váltak súlyossá, Kodály Zoltán ravatalánál azért sorolta elő a zenei élet előtte tisztelgő alakjai mellett a magyar szellemi élet más területeinek képviselőit is, mert Kodály Zoltán – míg élt – nem csupán a zene és zenepedagógia újjáteremtésén munkálkodott, kezdeményezője, élesztője volt jó ügyeknek.

Ha életművének teljességét birtokolni szeretnénk, nemcsak zeneműveivel, a zenei neveléssel kapcsolatos írásaival kell számolnunk, hanem egyéb témákhoz kötődő munkáival is. Végigolvassva a *Visszatekintés* még életében elkészült két kötetét (Zeneműkiadó, 1964), amely összegyűjtött írásait és beszédeit, nyilatkozatait tartalmazza, valamint ugyancsak a *Visszatekintés* hátrahagyott írásokat, beszédeket, nyilatkozatokat magába foglaló harmadik kötetét (Zeneműkiadó, 1989), megállapíthatjuk, hogy alig adódhatott a magyar közéletnek olyan szelete, témája, amelyhez Kodály Zoltánnak ne lett volna szava, amelyhez jobbító szándékától vezetve ne tudott volna észrevételeket, sokszor bírálatokat, máskor javaslatot, kezdeményezést hozzáfűzni.

A *Visszatekintés* II. és III. kötetében külön fejezetet alkotnak az irodalommal és a magyar nyelvvel foglalkozó írásai. Később 1993-ban a Szépirodalmi Kiadónál napvilágot látott olyan kiadvány is (*Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*), amely cédulákra följegyzett és ki nem dolgozott szövegeket is közread.

Ezek a cédulák megint csak arról győznek meg, hogy Kodály Zoltán folyamatosan a cselekvés, a hatni akarás, a készenlét lázában töltötte napjait, állandó figyelemmel az élet, a közélet minden rezdülésére. Feljegyzéseit rendszerint nem előre gyártott, szabályos kártyácskákra készítette, hanem mindenféle papírdarabokra, amelyek a keze ügyébe kerültek. Meghívók, banki elszámolások, értesítők, gyógyszerári receptek hátlapjára jegyezte föl gondolatait, észrevételeit. Bizonyára anyagot gyűjtve valamely még előtte álló nyilatkozathoz, előadáshoz, megírandó tanulmányhoz. A jegyzetek egy jelentős része szintén a magyar nyelv és a magyar vers témakörét érinti.

Kodály Zoltán a magyar tudományos élet szervezésében is fontos szerepet vállalt. 1949. november 29-ig, az MTA átszervezéséig az Akadémia elnöki tisztét töltötte be. Ettől fogva haláláig pedig a Nyelv és Irodalmi Osztály munkájába kapcsolódott be. Két bizottságnak is elnöke volt, a Zene-tudományi és a Nyelvművelő Bizottságnak. 1953-tól a népzene-kutató csoportot is irányította.

Nyelvészeti témákkal azonban Kodály Zoltán nem csupán akadémikusként foglalkozott. Már 1937-ben négy előadásában is beszél a magyar kiejtés romlásáról. Beszéde írásos formában is megjelent (Eötvös Szövetségi Évkönyv, 1936/37). 1938. szeptember 18-án rádióelőadást tart *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának* címmel. Hátrahagyott jegyzetlapjai között találhatunk olyat, amelyből megtudhatjuk, 1939. július 18-án ismét sor került egy rádióadásra, amelyben a magyar zene-szék magyar nyelvtudását kérte számon. A harmincas évek feljegyzései arról tanúskodnak, hogy a magyar élőbeszéd állapota folyamatosan foglalkoztatja Kodály Zoltánt. 1945 után ismét rendszeresen hozzászól nyelvészeti témákhoz.

Kezdeményező is, nem csak kritizál. Része van abban, hogy 1939-től megszervezik a Bölcsészettudományi Kar hallgatói számára *A jó magyar ejtés* versenyét. 1941-ben ő nyitja meg a rendezvényt.

Kodály Zoltán nyelvészeti érdeklődése nem csupán abból fakadhatott, hogy gyakran foglalkozott verses szövegek megzenésítésével, és nem csak azért foglalkoztatták a nyelvhasználat jelenségei, mert kórusművek, oratóriumok szerzőjeként külön gondot kellett fordítania a szövegek hangzására, kiejtésére. Végzettségénél fogva is elhivatottságot érezhetett nyelvészeti kérdések végiggondolására, nézetei közkinccsé tételére.

Kodály Zoltán egyszerre kezdte el tanulmányait a Zeneakadémián és a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. 1905. március 13-án tette le magyar–német tanári szakvizsgáját, bölcsész-doktori oklevelét 1906. április 7-én kapta meg. Egyetemistaként tagja volt az Eötvös Collegiumnak.

Ez az intézmény olyan tudományos műhely volt, amelynek elévülhetetlenek az érdemei az akkori magyar tudóstársadalom nevelésében. Kodály Zoltánnak itt a tudományos munkára való felkészülésben szakvezetőjeként Gombocz Zoltán nyelvtörténész volt segítségére. Finnre, franciára, angolra tanította.

Gombocz Zoltán 1900-tól lett az Eötvös Kollégium tanára. Ezt megelőzően 1899-ben Párizsban tanulmányozta a kísérleti fonetika módszereit. Később 1914-től a kolozsvári egyetemen urál-altaji összehasonlító nyelvészetet tanított, 1921-től a budapesti egyetemen a magyar nyelvészet tanára volt.

Kodályra talán a legnagyobb hatást azzal gyakorolta, hogy felhívta a figyelmét Eduard Sievers lipcei professzor hanglemező nyelvemlédei kutatásaira és a nyelvemlékezés feladataira. A nyelv, a beszélt nyelv zenei sajátosságainak kutatásai iránt ébresztette föl a zenében is otthonos Kodály érdeklődését. „A nyelveket fonetikai alapon tanította” – emlékezik vissza Kodály Gombocz Zoltánra. „Ő mutatott először külföldi könyvet, amelyben a hanglejtést kottával próbálták rögzíteni” (A magyar kiejtés romlásáról. In: *Visszatekintés II. Zeneműkiadó, 1964, 289*).

Kodály Zoltán elsőként elhangzott nyelvészeti tárgyú előadásában is Gombocz Zoltán emléket idézi fel. Tőle veszi a gondolatot, hogy „[a] beszédbeli nyelvhelyesség nem nyelvtani, hanem nyelvpszociológiai probléma” (i. m. 290).

Kodály Zoltán azért emeli fel szavát nyelvészeti kérdésekben, mert a nyelv romlását tapasztalja. Szintén mesterétől indítatva vallja, hogy a nyelv nem olyan természeti produktum, amelynek fejlődésébe nem lehet beavatkozni. A nyelv, a magyar nyelv, folytonos gyámolításra szorul. A történeti fejlődésnek arra az ellentmondására tapint rá, amely abból fakad, hogy a magyar társadalom legelőkelőbb rétegei kitérnek a nemzeti kultúra ápolásában rájuk háruló feladat elől. Magyar nyelvszokásukat, kiejtésüket nem lehet – véleménye szerint – mintaként elfogadni, mert ellentétes a magyar nyelv természetével. „Külföldet járva mindenütt láthatjuk – írja egyik jegyzetlapjára – mennyire telítve van a legműveltebbek nyelve is a nyelv legsajátabb ízeivel, fordulataival, zománcával.” Idehaza ez a réteg úgy beszél a nyelvünket, „mint egy könyvből megtanult idegen nyelvet” (Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993, 311).

Akkortájt rögzíti Kodály Zoltán ezeket a súlyos bírálatokat, amikor József Attila így zárja a Hazám című szonettciklusát:

„Adj magyarságot a magyarnak,
Hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
Add meg boldogabb énekem!”

Kodály nyelvészeti tárgyú írásainak gyakori témája a beszélt nyelv zenei jellegzetességeinek torzulása. Sokat gondolkodik arról is, a germanizmusok hogyan rontják a magyar nyelvhasználatot. (Ezért kárhoztatja a *kultúr-* előtagú összetett szavakat. 1963-ból való az az írása, amely az *úgy tűnik* és az *egyfajta* szavak gyakori szerepeltetését rója fel jobb tollú íróinknak is.) Éles kritikával illeti a magyar intelligenciát és a középosztály nyelvi kultúrátlanságát. (Elszintelenedik a magyar művelt ember nyelve – véli. Például nem helyesli a *szóval* szónak az eluralkodását, már-már olyan töltelékshóznak tartja, mint az *izét*.) Ostorozza a pestieket nyelvük idegenszerűsége miatt. Az 50-es, 60-as években sikra száll a magyar köznyelvi kiejtésből kivesző zárt *ë* használatának védelmében. (Érvként többek között azt hozza fel, hogy a *mentek* szó zárt *ë*-vel ejtve többféle jelentés megkülönböztetésére válik alkalmassá.) 1965-ben cikket szentel annak a témának, hogy mit lehet tenni az emigrációban élők anyanyelvének védelmében. Foglalkozik a rádió nyelvművelő felelősségével. A színházak, az előadóművészek nyelvvédelmi, a magyar nyelv megőrzésében vállalandó feladataival, a magyar énekesek, zenészek, zeneszerzők magyar nyelvtudásának fontosságával. Nem lehet jó zeneszerző – állapítja meg –, aki nem ismeri jól a magyar nyelvet. Azon töpreng, milyen problémákkal kell szembenéznie a zeneszerzőnek, ha a magyar költészet darabjait szeretné megzenésíteni. Mennyire alkalmazkodik a magyar költő verse a magyar nyelv természetéhez, mennyire nem. Szerinte különösen akkor nem, ha jambikus sorokban beszél a költő. Úgy látja, súlyos következményei vannak annak, ha a magyar költő nem rendelkezik megfelelő zenei műveltséggel. (Vargyas Lajos írja *Magyar vers – magyar nyelv* című könyvének bevezetőjében [Kráter Műhely Egyesület, 2000]: a magyar jambikus vers problémáját megoldotta az elmúlt évtizedekben az a változás, melynek következtében a magyar költők leszoktak a kötött formákról, és a magyar költészetet a szabadvers árasztotta el. Ehhez talán csak annyi kívánczik ide, hogy Kodály Zoltán még nem vizsgálhatta olyan, a hatvanas években fiatal, később kiteljesedő lírikusok költészetét, akik megtartották a kötött formát, ugyanakkor verskultúrájuk elsősorban népi fogantatású, tehát versmondataik tökéletesen igazodnak a magyar nyelv hangsúlyviszonyaihoz. Buda Ferencre, Utassy Józsefre, Kiss Benedekre gondolok. De említhetném az ugyancsak ekkor pályája csúcán járó Nagy Lászlót is. Vagy Csanádi Imrét, akinek költészete talán a legközelebb áll a kodályi versideához.)

A Kodály által érdeklődésünkbe vont nyelvi, nyelvhasználati jelenségek közül főként azok a beszédek és írások lehetnek a mai nyelvapoló számára tanulságosak, amelyek az élőszó zenei jellegzetességeivel foglalkoznak. Így tehát például *A jó magyar kiejtésért* címmel egybefogott négy beszéde 1937-ből. Vagy a *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!* 1938-ból (Kodály Zoltán: Visszatekintés II. Zeneműkiadó, 1964).

Kodály Zoltán a nyelvromlást azért tartja a magyar nyelvhasználókra nézve veszélyesnek, mert úgy véli, „a rosszul beszélt magyar nyelvből nem új nyelvek fognak születni, hanem a magyar nyelv és vele a nemzet fog szűnni” (A magyar kiejtés romlásáról. In: Visszatekintés, Zeneműkiadó, 1964, 291). Zárójeles megjegyzésként még a herderi jóslat beteljesülését is földézi hallgatósága előtt.

Vannak a nyelvhelyességnek, írásban nem rögzíthető, csak füllel hallható elemei is – mondja. Az élőbeszédnek azok a vonatkozásai, amelyekre az írásjelek nem adnak határozott utasítást, még inkább ki vannak téve a romlás veszélyének, mint az írásban is jelzettek.

Ennek okát az oktatás teljes hiányában látja. S abban, hogy „a fórumot ellepik a rosszul beszélők”. Hiányolja a kritikát, a kötelező normákat. Kárhoztatja a kontrasztelekciót. Részletesen elemzi, hogy a rengeteg idegenből fordított zenés színmű, opera, operett, kabarédal hamis hangszínei, a nyelvünk természetével ellentétes dallamvonalai milyen gyorsan terjednek.

Rossz mintával szolgál a művelt középosztály is – jelenti ki. A középosztályba alulról érkezők is ezt „a színehagyott, semleges, sőt hibás beszédet veszik át, mert azt hiszik, ez a finom, ez az előkelő...” (i. m. 293). Találkozik ez a felfogás Karácsony Sándoréval, aki úgy találja, hogy ez a réteg úgynevezett fordításnyelven beszél.

Melyek azok a zenei jellegzetességek, amelyeket Kodály a magyar nyelv értékeiként megőrzendőnek tart?

A rövid és hosszú hangok közötti különbséget említi elsőként. „A mi nyelvünk az egyetlen e tájon, írja, amelyben egy kis nyújtott ejtés azonnal megváltoztathatja a szó értelmét (csikós-csíkos stb.)” (i. m. 293).

A rövid és hosszú mássalhangzók közötti különbség eltűnését is észleli Kodály már a harmincas években.

Gyakran figyel fel olyan hibákra, mint amilyen például a kellemesnek [kelemes], a szellemesnek [szelemes] ejtése. A mai fiatalokra jellemző ez a beszédmód, állapítja meg a harmincas évek ifjúságáról. (A nyugati nyelvek nem ismerik a geminációt – mondja.) Azért éri ezáltal nagy kár a nyelvünket, mert a ritmusát veszíti el – jegyzi meg.

Beszél Kodály egy olyan jelenségről is, amelyre – úgy hiszem – ma nemigen találunk példát, ha csak a gyermeknyelvben nem. A hangsúlyos rövid magánhangzókat megnyújtották sokszor Kodály Zoltán szerint (pl. [vírág], [köszönöm]).

Az artikulációról és a ritmusról állítja, hogy ezek torzulásai a leghamarabb kezdik ki a nyelv zenei rendszerét. A germán nyelvek artikulációja sokkal lazább, petyhüdtőbb, mint a miénk – írja. Egyik jegyzetlapján még egy trapéz alakzatot is megrajzol, illusztrálván, milyen a szájartás az angoloknál, s hogy ez a trapéz alakú szájartás a magyar származásúaknak csak akkor előnyös, ha angolul akarnak beszélni. A helytelen artikuláció jeleként említi azokat az eseteket, amikor az ajakkerekítés hang helyett ajakréses hangot ejtenek a beszélők.

Mássalhangzóink közül külön is foglalkozik az *r* hanggal. 1937-ben úgy tapasztalja, a legfeltűnőbbben az *r* ejtése romlik. Az előkelőnek vélt raccsolást kárhoztatja, mert ez nagyon idegen színt ad a nyelvünknek. „Mintha az *r* egyik sarokköve volna kiejtésünknek. Ha meglazul, az egész épület inogni kezd” (i. m. 295).

Különösen veszedelmesnek tartja a germán nyelveknek abból fakadó hatását, hogy náluk a súlyos és súlytalan szótagok közt sokkal nagyobb különbség van intenzitásban, mint nálunk. Sőt a hangsúly meg is nyújtja a szótagot. A súlytalanokat nemcsak gyorsabban, de hanyagabban, elmosódva ejtik. Ezzel szemben „a helyes magyar beszédben a rövid szótag a hangsúlyban is rövid ma-

rad, a súlytalan szótag pedig megtartja intenzitását (Schallfülle), ha pedig hosszú volt, nem rövidül meg. (A nyugat-európai nyelvek közül csak az angol ismer hangsúlyos rövid szótagot)” (i. m. 294). A magyar szótag „keményebb szemecske”, mint az idegen nyelveké. Ez ellen sokat vét az ifjabb nemzedék. A szótagok egyenlő intenzitása egyik legfontosabb alaptörvénye a magyar beszédnek – figyelmezteti kortársait.

Sokan orrhangon beszélnek, a megnyilatkozásoknak ez a színezete Kodály szerint már a harmincas években mint világáramlat tör be a magyar nyelvhasználatba.

Behatóan foglalkozik a magyar beszéd dallamával is. A kérdő mondatok hibáit pellengérezni ki. Beszél egy olyan torzulásról, amely szerint a kérdő mondatban a hang túl korán leesik, 2–4 szótagot is a mélyben hagyva, az egyetlen utolsó helyett. Már akkor, 1937-ben felfigyel a tipikusan angolos kérdőforma terjedésére – főként a fővárosban. Mit jelent ez? A kissé emelt utolsó szótagok egy szinten maradnak.

Mondandóját Kodály Zoltán a következő összeggel zárja: a nyelvromlásnak, a kiejtés torzulásának lélektani okai vannak. Ott romlik a kiejtés, „ahol fogyatékos a nemzeti öntudat és a velejáró felelősségérzet, ahol lelki tunyaság, közömbösség lép fel a saját nyelvvel szemben, ennek következménye a beszélő szervek ellazulása, kényelmeskedése, hibás ráigazítása: a rossz kiejtés” (i. m. 297).

Kodály Zoltán, ahogyan ezt tőle megszokhatták kortársai, nem elégszik meg a bajok, hibák előszámlálásával, rögtön programot is ad a hibák kiküszöböléséhez. 6 pontban és 5 alpontban fogalmazza meg a legsürgősebb tennivalókat.

Felszólítja az Akadémiát, hogy adja ki a Magyar kiejtés szótárát. A Nyelvművelő Bizottság foglalkozzék a csak füllel hallható, írásban nem jelentkező magyartalanságokkal.

Ne kaphasson tanítói oklevelet, akinek nem kifogástalan a magyar beszéde.

Jusson minden tanintézetben elegendő idő a magyar beszéd ápolására.

Szorgalmazza, hogy a katonai nevelőintézetekben, az egyetemeken, a tanárképző és papnevelő intézetekben legyen beszédművészeti tanfolyam.

Javasolja, hogy a rádió mikrofonja elé ne ülhessen előadó, felolvasó, ha nem megfelelő a kiejtése.

S nem tartja helyesnek a túl korán elkezdett idegennyelv-oktatást. Azt gondolja, úgy jó, ha a gyermeket 10 éves koráig csak az anyanyelvére tanítjuk.

Az előadó Kodály Zoltán nyelvészeti munkáiról szóló összefoglalója végén nem tudja elhallgatni a kérdést: Vajon Kodály Zoltán útmutatásai alapján mi valósult meg maradéktalanul? Ha ma köztünk élhetne, miként vélekedne a maiak felpörgetett beszédtempójáról, elnagyolt, a petyhüdnél is petyhüdebb artikulációjáról, az elveszített hosszú magán- és mássalhangzókról, az elnyelt, félig mormolt szótagokról, a felkapkodott szó- és mondatvégekről, a szóvégekre áthelyezett hangsúlyokról, az orrhangúsodás továbbterjedéséről, a nyegleségre valló hangszínről? S ki hallaná meg a parancsoló felszólítást: „Vessünk gátat kiejtésünk romlásának”?

Dobozi Eszter